

István Monok: A lőcsei polgárok olvasmányairól a XVI-XVII. században

A Szepesség XV-XVII. századi könyvkultúrájáról számos alapvető tanulmány, adattári jellegű közlés jelent meg, olyanok, amelyek leíró jelleggel bemutatják a szepességi középkori plébániák könyveit,¹ az íráshasználat dokumentumait,² a papírfelhasználás adatait, illetve adattári szinten nyomon követik a reformáció hozta változásokat a terület – főként egyházi – értelmisége olvasmányainak változásában.³ A Szent Jakab templom részét képező Szent György kápolna fölött a XVI. század elején Johann Henckel kialakította a ma „Középkori Lőcsei Könyvtár” néven emlegetett gyűjteményt, amely a középkori szepességi plébániái könyvtárakat egyesítette, egészítette ki. Ez a könyvtár a XVIII. század második feléig helyben maradt. A kéziratok és a könyvek jegyzéke akkor készült, amikor Batthyány Ignác (1741–1798) megvásárolta azokat (1790).⁴ A jegyzékből⁵ kiderül, hogy ha kevés könyvvel is, de a XVII. század elejéig gyarapították ezt a könyvanyagot, néhány reformációs alapművel. Eva Selecká Mârza felteszi, hogy ez a könyvtár Lőcse város „bibliotheca publica”-jaként működött a XVI. században,⁶ erre vonatkozóan azonban nincsenek konkrét adataink. Biztosan használhatták a Szepesség papi hivatású tagjai (hiszen ők adták össze az állományt), de kérdéses, hogy a városi polgároknak szabad bejárása volt-e a gyűjteménybe. A tény, hogy Johann Henckel (1481–1539) halála után kiadott könyvről alig tudunk (számuk 15 alatti, amihez 52 fel nem sorolt lutheránus munka csatlakozik⁷), arra utal, hogy a protestáns polgárság biztosan nem használta az itteni könyveket, főként nem a kéziratokat. A könyvek 90 %-a ősnymtatvány, amelyek olvasása a XVI–XVII. század fordulójától sok nehézséget okozott, hiszen a század közepétől már sehol sem nyomtattak az ősnymtatványok esetében használt betűtípusokkal.⁸

A könyvtári állomány a XVI. század elején modernnek számított. A kortárs európai szellemi áramlatok, a teológiai és a filozófiai iskolák képviselői naprakészen voltak

¹ Összefoglaló jelleggel, bibliográfiával: Eva Selecká Mârza: A középkori lőcsei könyvtár. Szeged, 1997 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII.) (a továbbiakban: SELECKÁ 1997)

² A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Herner János, Monok István. Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) (a továbbiakban ADATTÁR 11.) – a kötetben számos lőcsei és szepességi vonatkozású adat és cikk jelent meg, továbbá Iványi egyéb, szepességi vonatkozású cikkeinek bibliográfiája.

³ A második világháború előtti szakirodalmat összefoglalja Bodor Antal–Gazda István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Bp., 1984.; különösen lásd: Demkó Kálmán: Polgári családélet és háztartás Lőcsén a 16–17. században. Lőcse, 1882 (a továbbiakban DEMKÓ 1882); A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. Bp., 1890 (a továbbiakban DEMKÓ 1890); Uő.: Lőcse története. 1. [köt.] Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész. Lőcse, 1897 (a továbbiakban DEMKÓ 1897)

⁴ Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező. Erdélyi Múzeum, LIII(1991) 76–99; ugyanez: Magyar Könyvszemle, 107(1991) 353–375; ugyanez: J. Zs.: Társadalom, egyház, művelődés. Szeged, 1997 (METEM könyvek) 359–382.

⁵ SELECKÁ 1997. 121–132.

⁶ SELECKÁ 1997. 39.

⁷ „Libri Lutheranici 52 in diversis locis impressi” SELECKÁ 1997. 28.

⁸ Vö. Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp., 1996. 181–187.

jelen.. Maga Henckel kiváló, humanista felkészültséggel⁹ irányította a könyvtár anyagának összegyűjtését, patrónusai (Georg Lewdeschi és Thurzó Zsigmond) is hasonló olvasmányízléssel bírtak.

A XVI. századi lőcsei olvasmányokról sajnálatos módon nem ismerünk közvetlen adatokat. A nagyszámú hagyatéki összeírás, amely más városból rendelkezésünkre áll vizsgálatunkhoz, itt teljesen hiányzik. Az erdélyi,¹⁰ a nyugat-magyarországi városokból¹¹ bőven tudunk példákat hozni, és ugyancsak gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ha Kassa,¹² vagy a felföldi bányavárosok¹³ olvasmányait akarjuk jellemezni. Számos példát tudunk hozni Eperjesről és a Szepességéből is.¹⁴

A városi olvasmányok jellemzésekor a reformáció elterjedését követő egy évszázadból ki szoktuk emelni a következőket: az olvasmányanyag tartalmi összetételében a világi jellegű ismeretek lassú terjedése, számarányuk érzékelhető növekedése figyelhető meg; a könyvanyag nyelvi szempontból latin többséget mutat, a német lakosság jelentős, és egyre növekvő számú anyanyelvű munkát szerez be könyvtáraiba; a XVI. század közepéig nagyon a század elején kiadott humanista művek, illetve az antik szerzők friss edíciói alkotják a könyvtárak gerincét, a reformáció első generációjának közismert szerzői közül is azok szerepelnek leginkább, akiknek humanista kötődései erősebbek (Philipp Melanchthon és közvetlen tanítványai, illetve a helvét kiadóknál szereplők közül főként a bázeli officinák szerzői). A XVI–XVII. század fordulóján a magyarországi városok olvasmányanyagát még mindig az európai szellemi áramlatok recepciójában mutatkozó naprakészség jellemezte. A teológiában népszerűek a vallási türelmességet hirdető, a teológiai megegyezésre törekvő iskolák képviselői (filippista szerzők, a heidelbergi irénikusok), a filozófiában a morálfilozófia, főként a keresztény újsztoicizmus alkotói (ezek gyakran már anyanyelven, németül, vagy éppen magyarul is), a politikai irodalomban pedig egyre terjedtek azok az elméleti munkák, amelyek a keresztény összefogást népszerűsítették a töröknek Európában való visszaszorítása érdekében. Természetesen jelentős historikus műveltséggel bírtak a

⁹ Krakkóban, Budán, velencében és Padovában vásárolta könyveit. Vö. Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: J. Zs.: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 163.

¹⁰ Erdélyi könyvesházak II. (Bibliotheken in Siebenbürgen II.) Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend./Hrsg. v.: Monok, István– Németh, Noémi– Tonk, Sándor. Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.); Erdélyi könyvesházak IV/1-2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1575–1750. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4/1-2.)

¹¹ Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1.); Lesestoffe in Westungarn II. Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt). Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.)

¹² Kassa város olvasmányai. 1562-1731. (Lesestoffe der Stadt Kaschau.) Sajtó alá rend./Hrsg. v.: Gács, Hedvig– Farkas, Gábor– Keveházi, Katalin– Lázár, István Dávid– Monok, István– Németh, Noémi. Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.)

¹³ Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolc Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/3.)

¹⁴ ADATTÁR 11. 339–379., 381–388.

kortársak, főként Magyarország, a Német Római Császárság, Lengyelország, Csehország, Itália és a Török Birodalom története volt népszerű.¹⁵

Időrendben az első Lőcséről ismert könyvjegyzékünk (Matthias Frölich, evangélikus lelkész, 1635) meggyőzően igazolja feltevésünket, hogy a lőcsei polgárság és értelmiség olvasmányai sem térhettek el lényegesen az előbbieken rajzolt képtől.¹⁶

A teológiai könyvei főként a XVI. századi szerzőktől voltak, akkori kiadásokban: Martin Luther, Philipp Melanchthon és a concordia-ra törekvők. A legmodernebbek: Cyriacus Spangenberg, Johann Brenz, Nicolaus Selnecker. Iskolai könyvei is hagyományosnak mondhatóak a korszakban: Terentius és Cicero, Bartholomaeus Keckermann, Johann Sturm. Feltűnően nyitott arculatú könyvtár, ehhez képest a XVII. század elejének nagy evangélikus patrónusának, Thurzó Györgynek olvasmányai teológiailag frissebbek, de ortodox lutheránus jellegűek.¹⁷ Összehasonlítva Frölich olvasmányait más felföldi városok polgáraiéval, akik hasonló számú (36 tétel) könyvet mondhattak magukénak nem látunk lényegi eltéréseket (lásd például Christoph Thoman (1632) besztercebányi,¹⁸ vagy Michael Apitius (1633) selmecebányai tanácsosok¹⁹). Ha azonban a kortárs lutheránus körmöcbányai prédikátor könyvjegyzékét is bevonjuk az összehasonlításba (Christoph Schall, 1631),²⁰ akkor azt látjuk, hogy ez utóbbi lényegesen nagyobb arányban olvasott kortárs teológiai vitairódmalmat, keményvonalas lutheránus szerzőket.

Visszatérve Lőcsére, vegyük kézbe egy másik kántor, majd lelkész, Samuel Markfeldner könyveinek özvegyes hagyatéki összeírásában fennmaradt jegyzékét, immár a XVII. század végéről (1689).²¹ Meglepően elavult, jelentős mértékben XVI. századi könyvanyag, a modern, pietista lutheránus teológiát mindössze Johann Gerhardt. Sajnos a lőcsei prédikátorok műveltségéről nem tudunk az ismert kettő könyvjegyzék alapján képet alkotni. Az evangélikus levéltárban kell lenniük a lelkészek hagyatéki összeírásainak, de ezekhez napjainkig nem fértünk hozzá. Ha a két jelzett könyvjegyzékből indulunk ki, akkor azt a furcsa jelenséget regisztrálhatjuk, hogy a városi polgárság naprakészebben követte a teológiai irodalom, de persze főként a vallási ízlés változását a XVII. században. Ez éppen fordított jelenség lenne, mint amit az erdélyi szász városokban (főként Nagyszeben és Brassóban) megfigyeltünk. Ott ugyanis a lelkészek könyvtárai a XVI–XVII. században meg tudták őrizni az európai teológiai áramlatok naprakész befogadásának igényét és

¹⁵ Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp., 1998. Balassi Kiadó. 160–164. Lásd még: Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121.; Viliam »iĚaj: Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya). Szeged, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.); Monok István: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században. = De la umanism — La luminism. Sub redactia Ion Chiorean. T.rgu Mures, 1994. [1995] 29–42.; Uő.: Ähnlichkeiten und Unterschiede im Buchbesitz der Stadtbürger von Rust, Güns und Ödenburg im 17. Jahrhundert. Burgenländische Heimatblätter, 57(1995) [1996] S. 174–185.; Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. von Péter Ötvös, István Monok. Szeged, 1998 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám II.)

¹⁶ A lőcsei könyvjegyzékeket Katona Tünde és Latzkovits Miklós adták közre összegyűjtve: Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721). (Privatbibliotheken in Ungarn.) Sajtó alá rend./Hrsg. v.: Farkas, Gábor– Katona, Tünde– Latzkovits, Miklós– Varga, András. (Szerk./Hrsg.v.: Monok, István.) Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) (a továbbiakban ADATTÁR 13/2). Frölich könyveinek jegyzéke: 227–228.

¹⁷ ADATTÁR 11. 505–535.

¹⁸ ADATTÁR 13/3. 44–46.

¹⁹ ADATTÁR 13/3. 373–376.

²⁰ ADATTÁR 13/3. 247–248.

²¹ ADATTÁR 13/2. 268–270.

lehetőségét, de a gyülekezetek óvták az újításoktól. Ezért az ottani polgárok könyvhagyatéka ortodox lutheránus képet mutat lelkészeikéhez képest.²²

Örvendetes módon a városi polgárság különböző képviselőiről (szabók, mészárosok, vargák stb., továbbá, mesterek, akik tanácsi tisztségeket is betöltöttek) teljesebb képet alkothatunk mostani vizsgálatunk szempontjából.

A XVI. századi olvasmányok általános jellegéről alkotott, tanulmányunk elején leírt képet igazolják ezek a könyvjegyzékek is. Emeljünk ki néhány példát. A lőcsei harmincados Kaspar Kramer hagyatékát 1637-ben írták össze. Ingó javai között 34 könyvét is.²³ A kis gyűjtemény karakterében Frölich lelkészével azonos, annival érdekesebb, hogy Kramernek héber tanulmányaira utalóan kettő nyelvkönyve is volt, valamint egy görög költők (latin?, görög?) gyűjteménye („Poetae Graeci”). Nagyon színvonalas XVI. századi humanista könyvanyag (Erasmus, Joachim Camerarius Ilias kiadása, Ludovicus Johannes Betuleius), a teológiai szerzők közül pedig a lutheránus klasszikusokon kívül néhány helvét szerző – igaz egykori Melanchthon-tanítvány –, Zacharias Ursinus is helyet kapott könyvespolcán. Érdekesség kis gyűjteményében a stájerországi protestánsok kiűzésével foglalkozó munka, ami a wittenbergi – tehát „közeli” – könyvpiacra figyelésnek szép példája.²⁴ Nem kizárt azonban, hogy ez a könyvtár már fiának königsbergi és wittenbergi tanulmányait előkészítendő állt össze.

Ha Kramerhez hasonló könyvtárakat keresünk a környék városaiban, mindenképpen ki kell emelni a besztercebányai Matthias Mosslehnert (hagyatéka 1636-ban 58 könyvet is tartalmazott).²⁵ Mosslehner tanácsosként is ismert, így nem csoda jogi érdeklődése. Az sem meglepő, hogy néhány, a házi gyógyításhoz tanácsadó kiadvány is szerepel a jegyzéken. Könyvtárának iskolai darabjai, a XVI. századi humanista jellege hasonló Krameréhez, de a teológiai és a vallási ismereteiben inkább közelkortárs wittenbergi szerzőkre támaszkodott. A selmecebányai kamarai tisztviselő David Tschischnek 21 könyvét ismerjük 1640-es hagyatéki összeírásából.²⁶ Kramerhez képest középszerűnek mondható, de a kiadványok frissebbek. Nagyonbízott a napi evangélikus vallásgyakorlathoz köthető, de már elmélyültebb olvasmányok, beszédgyűjtemények, illetve néhány német nyelvű históriás könyv, orvoslási praktikum. Cseh nyelvű imádságos könyve arra utal, hogy a családban valaki szlovák lehetett. Ha az eperjesi polgár Laurent Schwela 43 könyvét tekintjük (1646),²⁷ akkor annak XVI. századi jellege, és szinte kizárólagos latin nyelvűsége a feltűnő. 1580 körül egy nagyon modern olvasmányanyag lehetett ez a gyűjtemény. Ez a latin nyelvűség a jellemző a kassai tanácsos, Johann Schirmer könyvhagyatékára is (72 tétel, 1637)²⁸ Schirmer azonban lényegesen szélesebb látókörű lehetett: a teológiai munkák több vallás képviselőjétől származtak, már Johann Arndt is szerepel (latinul) olvasmányai között, ami a pietizmus korai megjelenésének számít. A kortárs jogi és történeti munkák is szellemi élénkségének bizonyítékai.

²² Források: ADATTÁR 16/4/1–2.; Monok István: Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1998. S. 71–80.; Verók Attila: ??????????????

²³ ADATTÁR 13/2. 228–230.

²⁴ A David Runge munkájaként 1601-től több kiadásban is megjelent mű állításait Johannes Roselenz igyekezett cáfolni. A vita az 1630-as évekig aktuális maradt.

²⁵ ADATTÁR 13/3. 53–55.

²⁶ ADATTÁR 13/3. 377–378.

²⁷ ADATTÁR 11. 230–231.

²⁸ ADATTÁR 15. 26–28.

A XVII. század 50-es, 60-as évekből számos példát említhetünk, amelyek jól mutatják azt, hogy Besztercebánya és Selmecebánya gazdagabb, főként bányabérlő polgárai már nagyobb gyűjteményeket tudtak összeállítani, mint a kassai, eperjesi vagy éppen lőcsei kortársaik. A besztercebányai kamarai alkalmazott Johann Martin Moroldt (1665, 43 könyvtétel)²⁹ olvasottsága nem tipikusan konzervatív, ami a könyvtárban megtalálható szerzőket illeti, tartalmilag azonban jellemző a század közepének polgári olvasmányaira: beszédgyűjtemények (itt főként Luther és közvetlen tanítványai), a napi vallásgyakorlatot kiegészítő olvasmányok, lelki gyakorlatok (Andachsliteratur), Lucas Pollio, Johann Schröder, Georg Mylius (tehát nem a legfrissebb könyvtermés). Emellett csak a házi orvoslás néhány tanácsadó könyvecskéje fordul elő a gyűjteményben. A selmecebányai Burckhardt család javait 1656-ban írták össze, benne a feltehetően generációk alatt gyűjtött könyvtárat is (126 tétel).³⁰ Hallatlanul gazdag XVI. századi kézikönyvanyag (lexikonok, szótárak), iskolai auktorok XVI. század végi kiadása, fontos filológiai és filozófiai munkák a XVI. század humanistáitól. Valaki a családból olaszul is tanult, erre utal több olasz kifejezés-gyűjtemény és szótár. A legtöbb könyv azonban német, de nem csak a lutheránus vallásgyakorlat és teológia művei (e szempontból a XVII. század eleji szerzők is jelen vannak), hanem historikus irodalom, természetleírások, és – ha Aesopus német kiadásának jelenlétét értelmezhetjük így – szórakoztató irodalom is. Hasonlóan feltűnik a szórakoztató, illetve az ismerterjesztő irodalom Kassán is. Példának mondjuk Margaretha Böhm polgárasszony hagyatékát (1652, 40 tétel),³¹ amelynek összeírásában vallási szempontból egy nem tipikus kis lutheránus gyűjteményt látunk, hiszen a vallási tolerancia és a belső vallásosság (például Johann Arndt) munkái hangsúlyosabban vannak jelen az átlagosnál. Az iskolai szerzők mellett német Amadist, holland hajóépítő művészet leírását, vagy planétákat bemutató könyvet is olvasott. Az eperjesi Tobias Mörsz (1658, 24 könyv)³² poliglott volt. A német mellett sok lengyel, egy magyar és számos angol („schottisch”) könyve volt. Lutheránus és kálvinista Bibliák, beszédgyűjtemények, továbbá látomásirodalom, Johann Arndt alapművei, meditációk. A kis gyűjtemény tartalmilag az egyik legizgalmasabb az általam ismertek közül. Sokkal tipikusabb polgári olvasmányanyag áll előttünk az ugyancsak eperjesi Esther Gstättnert hagyatéki összeírásában (1659, 21 könyv).³³ Lutheránus napi vallásgyakorlat könyvei, német lovagtörténet, orvosi tanácsokat tartalmazó könyvecskék.

A XVII. század közepéről Lőcséről több kisebb könyvjegyzék (85–15 tétel) is ismert, közülük említsük Jonas Spielenberger gyógyszerészt (1657, 14 könyv).³⁴ Feltehetően nem minden könyve volt ez, hiszen ezek csak a lutheránus klasszikus szerzők (Luther, Brenz, Moller) beszédei, néhány elmélkedés, a Carion krónika, és Szenci Molnár Albert latin-magyar szótára. Az igazi, és tipikus gyógyszerész könyvtárat majd Andreas Gorsky, 1683-ban összeírt hagyatékából ismerhetjük meg. Johann Buchwald könyvtára (1662, 12 könyv)³⁵ sem tartogat meglepetéseket, kizárólag imádságoskönyvek, beszédgyűjtemények, az evangéliumok lutheránus magyarázatai.

A XVII. század utolsó harmada a lőcseiek számára is számos válságos évet hozott. A protestáns egyházakra nehezedő nyomás, az állami asszisztenciával zajló

²⁹ ADATTÁR 13/3. 60–61.

³⁰ Az összeírás Johann Zweigen és felesége Anna Maria Burckhardt kérésére történt. ADATTÁR 13/3. 396–400.

³¹ ADATTÁR 15. 40–42.

³² ADATTÁR 11. 232–233.

³³ ADATTÁR 11. 233–234.

³⁴ ADATTÁR 13/2. 238–239.

³⁵ ADATTÁR 13/2. 239–240.

katolikus restauráció során a városi szenátus választás autonómiája is veszélybe került. A katolikus lakosság aránya nem nőtt jelentősen, de befolyásuk a város vezetésében igen.³⁶ Ez a változás a polgárság olvasmányjaiban nem úgy tükröződik, hogy tájékozódtak katolikus irányban, hanem inkább úgy, hogy a maguk lutheránus vallásában a személyes lelkesítést támogató, vigasztaló könyvek aránya nőtt meg. Konkrétan ez a pietizmus képviselőinek számottevőbb jelenlétébe, illetve címeiket tekintve az „Andachten”, a „Sterbekunst”, a „Seelenschatz” és a hasonlók előfordulási gyakoriságának emelkedésében nyilvánul meg. E műfaj régebbi klasszikusainak munkái is gyakrabban jelennek meg: Thomas Kempistől Philipp Kegelig. Jól példázza ezt a változást Katharina Pauer (1684, 43 könyv), Anna Nehmet (1685, 16 könyv), vagy éppen Dorothe Günther (1694, 53 könyv) könyvhagyatéka.³⁷ Néhány hagyatékon feltűnik az a jelenség – amely markánsan az erdélyi Beszterce polgári könyvtáraiban figyelhető meg³⁸ –, nevezetesen az, hogy a XVII. század végén ismét régebbi, XVI. századi, vagy a századfordulón megjelent könyvek jelennek meg nagyobb számban a gyűjteményekben. Lőcse esetében például Michael Kreitzer (1688, 11 könyv), Margareta Markfeldner (1689, 39 könyv) vagy Anna Fűrstein (1693, 13 könyv) lenne példa az állítás igazolására.³⁹ A Felföldön ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a besztercebányai Susanna Schwartz (1689, 54 könyv) és férje, az órák Simon Freund könyvtárában⁴⁰ háromnegyedrész XVI. században megjelent könyvek voltak, csupán 3 darab 1650 utáni. Lehetnek a régebbi könyvek örökölt darabok, de az is lehet, hogy az, akire a beszerzést bízták, utazása során az olcsóbb, régi kiadású könyvet vette meg. A besztercebányai és selmecebányai nagyobb könyvtárakban megfigyelhető ugyanakkor az – ami Lőcsén nem feltűnő –, hogy az olvasmányanyag újra jelentősebb mértékben latin lesz. Tematikusan világibb jelleget ölt, ami a különböző mesterségek szakkönyveinek és a szórakoztató olvasmányoknak a megjelenését jelenti. Jó példa erre a változásra Besztercebányáról Peter Steller (1690, 174 tétel), Michael Gabriel Fromknecht orvos (1690, 166 tétel), illetve Georgius Parvi evangélikus lelkész özvegyének, Maria badtinnak (1691, 69 tétel) említhető. Körmöcbányáról példaként említjük Johann Henderkowitz (1689, 15 tétel), Selmecebányáról Anna Margaretha Windisch (1692, 58 könyv) és Johann Klement és sógora Andreas Pilarik lutheránus lelkész (1701, 249 tétel) könyvtárát.⁴¹

A szepességi, illetve a lőcsei könyvtárak nyelvi összetételére általában elmondhatjuk, hogy a latin és a német nyelv mellett alig fordul elő más. A XVII. század második harmadára a német nyelvű könyvek túlsúly a kialakult, a század végén jelentkezik az említett „vissza latinizálódás”. Ritkán előfordulnak angol, olasz és francia⁴² könyvek is, de jelenlétük nem számottevő. A magyar nyelv is csak sporadikusan kerül elő. Lőcsén 1700-ig öt polgár hagyatékában ismerünk fel magyar könyveket: imádságoskönyv, Biblia, énekeskönyv, vallási elmélkedés, illetve szótár. A szláv

³⁶ A máig leginkább használható várostörténeti monográfia DEMKÓ 1897.

³⁷ ADATTÁR 13/2. 253–254., 257–258., illetve 275–277.

³⁸ Források: ADATTÁR 16/4/1. 3–155.; egy értelmezés: Monok István: Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században. In: De la umanism – La luminism. Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. [1995] 29–42.

³⁹ ADATTÁR 13/2. 267., 268–269., 272.

⁴⁰ ADATTÁR 13/3. 144–147.

⁴¹ A források az említések sorrendjében: ADATTÁR 13/3. 151–156., 156–161., 161–164., 271–272., 422–424. és 425–433.

⁴² Vö. Viliam Čičaj: Das französische Buch und der mitteleuropäische Leser in der Periode der Neuzeit. In: Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle). Ed. par Frédéric Barbier. Leipzig, 2005, Universitätsverlag (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1850–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. II.) S. 143–150.

nyelvek között nehéz különbséget tenni, hiszen a terület szlovák lakossága hozzájutott a cseh, és a lengyel kiadók terméséhez is. A cseh a gyakoribb előfordulású, a szláv Biblia szinte kizárólag ilyen. Lőcsén a XVII. század végéig három hagyatékban említenek szláv munkákat: Judith Frölichnek 1635-ben volt egy „Nova Postilla”-ja, ami feltehetően cseh, miután apja Prágában tanult.⁴³ Catharina Katschiernek 1697-ben volt egy „Polnischer Florus”-a.⁴⁴ Jelnetős cseh és szlovák könyvanyaggal (6 tétel) rendelkezett Euphrosina Lednitzki (1685), akinek apja Georg Lednitzki, kántor, szlovák énekszerző volt. Német ortodox lutheránus szerzők énekeit fordította szlovákra.⁴⁵

A terület olvasmányainak keresztmetszetét adják a XVI–XVII. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások.⁴⁶ Szerencsések vagyunk abban, hogy időben jól elosztva, és négy városból maradtak fenn ilyenek. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579), Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583), Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban, a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben, és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán. Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedéssel is. Ezek a hagyatéki összeírások teljességgel igazolják a bevezetőben megfogalmazott általános képet. Annyit tennék hozzá, hogy a könyvkereskedői raktárak nyelvi összetétele szükségképpen tér el a lőcsei német polgárság könyvgyűjteményeitől, hiszen kereskedtek a magyar, a szlovák polgárokkal és főként a városok és a környék nemességével. A kassai lakosság etnikai összetétele jelentősen eltért a lőcseiétől, hiszen a török veszély miatt északra költöző magyar családok nagy számban éppen itt telepedtek le. A kassai könyvkereskedők ezért több magyar nyelvű könyvet tartottak, mint mondjuk a besztercebányaiak. A század végén összeírt Steinhübel könyvraktárban ugyanígy nem véletlenül találhatóak a katolikus könyvek, hiszen kereskedőként gondolnia kellett a katolikus lakosság igényeire is. Vevőköre kiterjedt a Selmecbányától Eperjesig terjedő területre.⁴⁷ Ha mostmár szorosabban a lőcsei olvasmányokat tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a város nagy monográfusa, Demkó Kálmán tévedett akkor, amikor egy szerinte jellemző listát állított össze a XVI–XVII. századi városi olvasmányokról.⁴⁸ Ez a jegyzék ugyanis azt sugallja, hogy a város megrekedt a XVI–XVII. század fordulójának ortodox lutheránus teológiai ismereteiben, és használta az iskolai auktorokat. A kép ennél lényegesen összetettebb.

A lőcse olvasmánykultúrájára vonatkozó forrásokban a XVI. század első harmada utántól a XVII. század első harmada végéig jelentős fehér folt mutatkozik. A környékbeli városok könyvtárainak alapos ismeret azonban a jellemzésben feljogosít bennünket a párhuzamok megrajzolására. Az 1635-el kezdődő rendszeres forrásanyag első darajainak tanulságaként is állíthatjuk, hogy az európai szellemi áramlatok befogadásában eddig biztosan naprakészség mutatkozott, és a késétség ebből a szempontból csak a XVII. század vége felé mutatkozott. A XVIII. század első

⁴³ ADATTÁR 13/2. 227.

⁴⁴ ADATTÁR 13/2. 283.

⁴⁵ ADATTÁR 13/2. 259.

⁴⁶ A korszak magyarországi könyvkereskedelem történetének eddigi legjobb összefoglalása: Pavercsik Ilona: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja. In: V. Ecsedy Judit–Pavercsik Ilona: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 291–340.

⁴⁷ Pavercsik Ilona: Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Magyar Könyvszemle, 98(1982) 254–266.

⁴⁸ DEMKÓ 1890. 277–280.

nagy magánkönyvtár jegyzékei (Samuel Günther, Nicolaus Hain)⁴⁹ azt mutatják, hogy a könyvanyag szakosodása elindult, és a legfrissebb szakirodalom is jelen van a városban. A könyvanyagban feltűnő, hogy 1670-től a pietista szerzők (Johann Arndt, Zacharias Hermann, Joahann Michael Dillherr, Johann Gothar Olearius, Johann Gerhard) egyre gyakoribbak. A szórakoztató olvasmányok csak ritkán szerepelnek a jegyzékeken, igaz a lovagtörténeteket gyakran szó szerint szétolvasták, nem maradt hagyatéki értelemben értékük. Feltűnő ugyanakkor az ókori szerzők csekély jelenléte. Ha Kassát tekintjük, vagy Sopront, akkor mindenképpen. Iskolai kiadások természetesen rendszeresen szerepelnek, de komolyabb editió csak keveseknél fordul elő.

Összefoglalóan talán azt állíthatjuk, hogy Lőcse gazdasági súlyához mérten megfelelően gazdag magánkönyvtárak alakultak a városban. A XVI. század elején alapított közös szepességi könyvtár (a Szent Jakab templomban) nem töltötte be a közös használatú gyűjtemény szerepét.

⁴⁹ Günther evangélikus lelkész volt, 1771-ben 477 könyvét írták össze (ADATTÁR 13/2. 301–313.), Hain, a történetíró Hain fia, 1710-ben a pestisnek esett áldozatul. 394 könyve közül nem minden apai örökség (ADATTÁR 13/2. 313–323.)